

Blankó Miklós

Miért lett „teher” a gyerek? Szemezgetés az újszülöttvárás szókincséből¹

A gyermekvárás a társadalom életének fontos részét képezi, ezért szókinccse igen korán kialakult. Annak „népi” és szülészeti kifejezései évszázadokig teljesen eltértek egymástól, és csak a nyelvújítás után jött létre olyan szülészeti szókinccs, amelyet az orvostudomány és a köznyelv azóta is használ.

Az újszülött várása a fogantatás pillanatában kezdődik. A *fogan* igénk a *fog* igéből mozzanatos *-n* képzővel jött létre, jelentése 'fogad, befogad' lehetett, de a XV. század végén már van olyan írott forrás, amelyben 'megtermékenyül, teherbe esik' értelemben használják (4).

A *fogantatás* pillanata után pár héttel már látható jelei lesznek az újszülött hamarosan bekövetkező érkezésének: elkezdődik a *terhesség* szakasza. A mai nyelvhasználó számára ugyan természetes a *terhes* szó használata, mégis felmerül a kérdés: miért *teher* a gyerek? Ennek oka a szó jelentésének árnyalódása, hiszen a *teher* korábban kizárólag a fizikai terhet jelentette, a 'lelki teher, életbeli nehézség' jelentések csak később rakódtak rá. A születendő gyermek méhben történő növekedése valóban testi terhet jelent az édesanya számára. A *terhes* szó a *Müncheni kódex*ben már 1466-ban megjelent, a *terhesség* első adatolt megjelenése pedig 1527-es. A *teher* valószínűleg a német *tragen* 'visz, hord', *Tracht* 'viselet'; az a teher, amelyet valaki vagy valamely állat visz' szavakkal került át a bajor-osztrák nyelvújításba *trächt* 'teher, terhesség' alakban. Ez a magyar nyelvben a *mássalhangzó-torlódás* feloldásával és a tárgyragként értelmezett, szó végi *t* hang elhagyásával vált *tereh* alakra, majd ebből született meg hangátvetéssel a *teher* szavunk. A magyarból több környező nyelvbe is bekerült (pl. román, szlovén, szerb, szlovák, ukrán). Érdemes megemlítenünk, hogy a kutatók – tévesen – ennek az ugor és sláv szavakból való eredeztetésével is kísérleteztek (4).

A *terhesség* kifejezésére más szavakat is használtak. A *másállapot* (német tükörfordítással) csak a XIX. század elején

került be az írott nyelvbe. Nem áll messze logikailag ettől az *állapotos* szó sem, amely szintén a terhességi időszaknak a normálistól való eltérését, ideiglenességét hivatott jelezni. Az áldott minőségjelzővel való ellátásának okát pedig a *Magyarországon* erősen jelenlévő Mária-kultuszban kell keresnünk, Mária Krisztussal való terhességének szentségére utal (7). Néhány kifejezés még Deáky és Krász gyűjtéséből: *vastag, hasas, hordozós, viselős, nehézkes, másodmagával van, nőni kezdett a hasa, úgy maradt, úgy van, megnőtt a ház eleje, nő náluk, zsákban van, gólya jön* (7).

A magzat kilenc hónapon át az anyaméhben fekszik; a szülészeti szókészlet talán éppen ebben a fogalomban a leggazdagabb. Magát a *magzatot* *ébrénynek* is nevezték a nyelvújítás korában (6) – ez az *ébredő lény* szóösszerántásával keletkezett. Hasonlóan jött létre a *lomb* a *leendő ember* szerkezetből (6). A *más* a 'méhlepény' jelentést hordozza, ragmegszilárdulással keletkezett, a *más* névmás egyes szám 3. személyű birtokos alakjából. Eredetét úgy (is) magyarázzák, hogy a méhlepény érkezik a születés során másodikként. Ezt bizonyítja, hogy a latin nyelvben is a *secundus* 'második' alakból jövő *secundae* jelenti a 'méhlepény'-t (4, 5, 8, 9). Ugyanezt egyszerűbben csak *lepénynek* nevezi Apáczai, míg a *magzatburokra* a *magzatbefedő hárttyák* kifejezést adja meg, a *méhszájat* pedig a ház bejáratához hasonlítva *méhnek ajtaja* szavakkal írja le (1, 8). Lencsés az *Ars Medica* című munkájában *gyermek tartónak* nevezi az *anyaméhet* (8, 9). Ugyanezt a *gyermek fogadó helyének*, illetve *gyermek tartónak* hívja Murelius is (8, 10). Mellettük Szikszai a következő szót használja rá: *gyermek tartó lantorna* (8, 10, 12).

A terhesség szomorú kockázata az *elvetélés*. Erre a fogalomra a nyelvújítás idején alkották meg a *magzatletétel* szóösszetételt, ám ez nemigen maradt meg a köznyelvben (5, 13). A korai születést pedig az *idétlen gyermek* szó fejezte ki, amely már a *Schlägli* *szójegyzékben* is feltűnt (1405 körül). Ez

¹ A dolgozat elkészítése során Keszler Borbála professzor asszony és Mayer Péter hallgatótársam látott el tanácsokkal, ezt ezúton is köszönöm.

egykor valóban az 'idő előtti születés'-re utalt, nem pedig a gyermek esetleges sérültségére (8, 11).

A magzat egészséges fejlődése esetében a terhesség kilencedik hónapjában bekövetkezik a szülés. A *szül* ige használatára már XIII. század eleji írott adataink is vannak, elsődleges jelentése azóta sem változott: 'gyermeket világra hoz'. A *szület*, *születés* alakok ebből jöttek létre műveltető képzővel, őseink a XV. században már írásban is használták. Érdekes, hogy a mai magyar nyelvben a *születik* igét nem a passzív (-*atik*, -*etik*, -*tatik*, -*tetik*), hanem a mediális igenembe sorolja. Azt, hogy a *születik* vajon mediopasszív vagy medioaktív igének számít-e, épp azért nehéz eldönteni, mert maga az orvostudomány sem tudja pontosan megállapítani, hogy a szülés (a magzat részéről) milyen mértékben akaratlagos. Maga az alapige nyelvünk finnugor örökségének a része, a 'szerez' jelentésű ősi szavunk továbbfejlődésével alakult ki – több nyelvben ugyanilyen szemantikai változás figyelhető meg, pl. a latinban a *parare* 'szerezni, elkészíteni' később 'szülni' jelentéssel bővült (4).

A szülést levezető személyekről se feledkezzünk meg. A magyarban a régi idők szülésznői, a *bábák*. Elnevezésüket a szláv *baba* 'dajka, nagymama, szülésznő' szó átvételével kapták. A szó gyermeknyelvi ikerítéssel jött létre (a csecsemők első beszédhangjainak felnöttek általi utánzásával), így a dajka-nyelvi örökség része (4, 7). A manapság használt *szülész* szavunkat Bugát Pál alkotta egyik 1828-ban közölt munkájában. A korszerű szülések helyszínére pedig a *szülde*, *szülház* alakokat javasolta, ám ezek nem maradtak meg a nyelvünkben, a *szülész* továbbképzésével viszont létrejött a *szülészet* (3, 6).

Nem kevésbé érdekes a szülés folyamatának szókinccse sem. A *magzatburok* – vagy ahogy Bugát fejezi ki: *magzating* – megrepedése után elindul a szülés (2, 6, 13). Bugát a *duglik* szóval nevezi meg azt a helyet, ahol a kisbaba a 'szeméremcsont és az ülőcsont közötti nyíláson' távozik az anyaméhből (2, 5). Az újszülöttet ekkor a XVI. századi írott emlékeinkben is fellelhető szóval *csecsemőnek* nevezhetjük. Ez a *csecs* 'emlő főnév és az *emik* 'szopik' ige összetételével jött létre – de más nyelvekre is jellemző ehhez hasonló szóalkotás, például a németben: *Brustkind* 'szopós gyerek' (4). Murmelius nem tudta megadni a latin *infans* jelentését magyarul, így ő *nem szólható gyermekeknek* nevezte a csecsemőket (8, 10). A gyakran használt *baba* a fentebb írt *bába* alakkal együtt szintén a gyermeknyelvből fejlődött ki (4). Hasonló szóhasználat még a régies *kisded*, amely a *kis* melléknévből a *-d* kicsinyítő képző elemismétléses alakjával (*-ded*) jött létre (4).

A szülés után válik a nő *anyává*, a férfi pedig *apává*. E két szó az ősi ugor örökség része, alapnyelvi kincsünk, ahogyan a *család* is – amellyé így válik a pár –, azonban ez a szó ki-kopott a nyelvünkéből, s Vörösmarty Mihály hozta vissza a használatba. (4).

A csecsemők *születése* nagyobb számú és gyorsabb ütemű, mint az új szavaké, de ettől függetlenül a várandósság/szülés szókinccséből még sokáig lehetne szemezgetni. A szülés szókinccsét nálunk javarészt alapnyelvi szavak alkotják, ezek tehát korán és erősen megszilárdultak a magyarban, de az orvostudomány fejlődésével nemcsak a szülés vált biztonságosabbá, hanem a latin szavaknak időközben anyanyelvi megfelelői is *születtek*.

IRODALOM

1. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* 1653 [Szigeti József (sajtó alá rendezte) Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó 1977].
2. Balogh Judit *Bugát Pál orvosi szavai* Magyar Orvosi Nyelv 2014;1:9–12.
3. Balogh Judit *Bugát Pál orvosi szavai II. A Természettudományi szóhalmaz* Magyar Orvosi Nyelv 2014;2:71–77.
4. Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976.
5. Brencsán János *Orvosi szótár* Budapest, Terra Kiadó 1969.
6. Bugát Pál *Természettudományi szóhalmaz* Buda 1843.
7. Deáky Zita, Krász Lilla *Minden gondok kezdete. A szülés kultúr-története Magyarországon (XVI–XX. század)* Budapest, Századvég Kiadó 2005.
8. Keszler Borbála *Régi magyar (16–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük* Nyelvőr 2016;305–316.
9. Lencsés György *Ars Medica 1577* [Varjas Béla (sajtó alá rendezte) XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, Sárkány Kiadó 1943].
10. Murmelius, Johannis *Lexicon* [Szamota István (sajtó alá rendezte) A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból MTA, Budapest 1896].
11. *Schlägeli szójegyzék* 1405 körül [Szamota István (sajtó alá rendezte) A Schlägeli magyar szójegyzék – a XV. század első negyedéből MTA, Budapest 1894].
12. Szikszai Fabricus Balázs *Nomenclatura dictionarium Latino-Ungaricum* 1590 [Melich János (s. a. r.) 1906].
13. Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* 1–2. Budapest 1902–1908. [Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó 1999.].
14. Berényi Mihály: *Gyermekáldás vagy terhesség?* Nőgyógyászati Onkológia 13, 2008, 47–48.